

We would lay bare our *feelings* and *fears* and I was quite sure start planning our separate *futures* (Dj. Grisham). It might be that their *lives* were hard and that not all of their *hopes* had been fulfilled....(Dj. Oruel). Bul misallardaǵı an *anxiety*, *feelings*, *fears*, *futures*, *lives*, *hopes* hám a *friendship* abstrakt sózleriniń barlıǵı jeke adamlar ómirlerine baylanıslı abstrakt túsiniklerdiń ayırıqsha instanciyaları bolǵanlıǵı ushın birlik hám kóplik formalarında qollanılıp tur. Abstrakt atlıqlar anıqlawshılar menen kelse yamasa sintaktikalıq qurılmalar arqalı anıqlastırılса sanalatıǵın atlıqlarǵa aylanadı.

Kelbetlik penen: *Is it because this land of ours is so poor that it can not afford a decent life to those who dwell upon it* (Dj. Oruel).

And even *the miserable lives* we lead are not allowed to reach their natural span. (Dj. Oruel).

Predloglı konstrukciya: *Also, the history of sculpture includes some account of the abortive plans for sculpture, just as the history of architecture is incomplete as a history of ideas without a knowledge of rejected proposals* [2].

Бағınıńıqlı ǵáp: *The friendships forged on the Continent served Mrs. Brevoort well.* (H. Diaz)

Qaraqalpaq hám inglis tillerindegi atlıqtıń –lar/-ler hám –s/-es kóplik san kórsetkishleriniń semantikalıq ózgesheliklerine tómendegi salıstırmaı juwmaq jasasaq boladı. Kóplik san kórsetkishleri mánileri atlıqlardıń birlik formasına da tiyisli bolıp tek asociativ, intensivlik, abstrakt hám massalıq zatlar mánileri ǵana birlik formadaǵı mánilerine saykes kelmeydi.

Ádebiyatlar

1. Гордон Е.М., Крылова И.П. Грамматика современного английского языка. Учебник для ин-тов фак. иностр. яз. -М.: «Высшая школа», 1974. –С. 336.
2. Карамеева М.И. Нестандартное числовое поведение имен существительных в английском языке. Дисс. канд. филол. - Горно-Алтайск: 2006.
3. Насыров Д.С. Қарақалпақ тилинде көплік категориясы. –Нөкіс: 1961.
4. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыуы хәм морфология. –Нөкіс: «Билим», 1994. 451-б.
5. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. –Nókis: «Bilim», 2010. 251-b.
6. Orazimbetov A.Q. Házirgi qaraqalpaq tilinde san mánisiniń anlatılıwı. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2010.
7. Quirk Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, and Jan Svartvik. 1985. A Comprehensive Grammar of the English Language. London and New York: Longman.
8. Thomas, Payne E. 2011. Understanding English Grammar: A Linguistic introduction. Cambridge University Press.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ ва инглиз тиларындағы отларның көптік шаклларының семантик хусусийатлары көріп чигиледи. Ушбу мавзуга оид материаллар асосида атоқли, модда ва мавхум отларның көптік шаклдағы турли ма’нolari тahlil қилindi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются семантические особенности существительных во множественном числе в каракалпакском и английском языках. На основе материалов по данной тематике проанализированы различные значения собственных, вещественных и отвлеченных существительных во множественном числе.

SUMMARY. This article deals with the semantic peculiarities of plural forms of nouns in the English and Karakalpak languages. Different meanings of proper, material and abstract nouns in plural forms have been analysed based on the related materials on this subject.

ТЕРМИНЛЕРДИ ТИЛЛИК АСПЕКТТЕ ИЗЕРТЛЕҮ МӘСЕЛЕСИ

А.У.Карибаева – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, Қазақстан

Таянч сўзлар: термин, термин ясаилиши, калама, ярим калама, ўзлаштириш, атама ясаилиш усуллари, атама-сўз бирликлари.

Ключевые слова: термин, терминообразование, калька, полукалька, заимствования, способы терминообразования, термины-словосочетания.

Key words: term, term formation, tracing paper, half tracing paper, borrowings, methods of term formation, term-word combinations.

Терминлерди тиллик аспектке изертлеу, хәзирги қазақ тил билиминде системаластыруу, терминлерди кәлиплестириудің нәтийжели усыллары менен методларынан пайдаланыу арқалы, олардың жасалыу жолларын анықлау менен тилдеги терминлердің кәлиплесиуи менен раўажланыуын изертлеу мәселеси – хәзирги күнде елимиздеги хәм тилдеги ең актуаль мәселелердің бири. Сонлықтан, термин жасауда тилимизде кететуғын кемшиликлер менен кәтеликлерге жол қоймау керек.

Қазақ тил билиминиң алдында: термин менен аударма мәселесиниң изертлениуи, терминнің когнитивлик характерин анықлау мәселеси тур. Ол мәмлекетлик тилди раўажландыруу илажлары менен тутасып атыр.

Хәзирги күнде қазақ тилинің мәмлекетлик дәреже алыуы менен байланыслы мәмлекетлик тилдің жәмийетлик орны менен хызметин жетилистириу максети күн сайын артып бармақта. Бул максетти жүзеге асыруу ушын, мәмлекетлик тилди жақсы билиу хәм қазақ тилин мәмлекетти басқаруу тилине айландыруу мәселеси хәзирги күннің актуаль мәселелериниң бири.

Усы максеттен келип шығып, қазақ тилиндеги терминлердің норматив базасын ислеу хәм оны раўажландыруу, терминлердің кәлиплесиуи менен бирге мәмлекетлик тилге көшириу, барлық мәмлекетлик шөлкемлерде хәм басқаруу орындарында, мәмлекетлик тилде ис жүргизиудеги

негизги тил ретинде қолланыу ўазыйпалары белгиленди. Мысалы, орыс тилиндеги *неустойчивый, непостоянный* сөзлерин қазақ тилине «әлпейім» деп аударған. Бирақ бул сөз дурыс емес. Өйткени, «неустойчивые пеня» - «тұрақсыз баха» мәнисин берсе, қазақ тилиндеги «әлпейім» сөзин дурыс қолланбаған.

Терминлерди қазақ тилине аударыудағы хызмет ететуғын усыллардың бири - аналитикалық усыл, ол сөз дизбеклери арқалы аударылады. Қазақ тилиндеги терминлердің басым бөлеги сөз дизбеги арқалы жасалған терминлер. Бул терминлер тилде ғәрезсизлик жылларында пайда болып, бүгинги күнде олардың көпшилиги терминологияның төринен кең орын алған.

Мәселен, телеочерк, телестудия, телевизор, телевидение, телебаслаушы Евровидение, интервьюение, т.б. Мысалы, 1961-жылы дәслепки телеочерклер менен туңғыш фильм-концерттер «Алмата бәхари» атлы бағдарламада берилди. 1967-жылы 1-ноябрьде қазақ телевизорының комментаторы орайлық телевидениениң «Ўатанымыздың бир сааты» атлы топلامының дәслепки хабарында Алмата түбиндеги атом реакторының иске қосылғаны хаққында репортаж бенен Евровидение хәм Интервидение системасында эфирге шықты.

Усы мысалларда келтирилген терминлердің көпшилиги орыс тилинен аударма арқалы пайда болған. Қазақ тилинде «телевизор комментаторы», «орайлық телевидение», «атом реакторы», «эфирге

шығыў» сыяқлы терминологиялық дизбеклер ярым калька ұсылы менен жасалған терминлер. Олардың өзгешелигі термин компоненттерінің бір бири менен тығыз байланыста болып, семантикалық жақтан бир пүтин термин болып қәлиплескенінде.

Қазақ тилинде сөз дизбегі аркалы аўдарылған терминлер еки,үш, оннан да көп сыңарлы терминлер болып келеди. Мәселен, *источник* - тарийхый-илимий дерек, *изобретение* - өнер шығармалары, руўхый байлықлар, *воспитание* - тәлим-тәрбия беріў, *научная организация* – илимий мәкеме, *молодежь* - ас әўлад, *памятники* -мәдений естеликлер, *финансовый фонд*-казна хоры, мәдений-сиясий идея, *исторический музей* –тарийхый музей, *искусствоведческий музей* - үлкетануы музей, *реставрация* - қайта қәлпине келтириў, *наследство* – мийрас т.б.

Мысалы: Музей (музей, грекше муза сарайы) – тарийхый-илимий дерек ретиндеги естеликлерди, көркем өнер шығармаларын, мәдений байлықларды т.б. мийрасларды сақтап, жыйнақтап, илимий-ағартушылық хызмет көрсететугын мәкеме. Музей руўхый, бахалы байлықларды танытыўда, илимий жақтан изертлеп, оның нәтийжелерин нәсиятлаўда, усы негизде тәлим-тәрбия беріўде зәрүрли роль атқарады. Музей – илимнің, билимнің, мәдениеттің қәлиплесиўине тәсир ететугын илимий мәкеме ретинде жас әўладтың тәрбиясына, тарийхый сананың қәлиплесиўине тәсир етеди.

Жоқарыда келтирилген мысаллар ғәрезсизлик дәўиринде тилимизде аўдарма аркалы қәлиплескен терминлер менен терминологиялық дизбеклер. Олар орыс тилинен қазақ тилине аўдарылғанда, бир ямаса бирнеше сөзлерден қурылып, терминлик мәниге ийе болған терминологиялық дизбеклер.

Ал, тилши кәниге, С.Исакова терминлердің «ана тилдің ишкі мүмкиншиликлеринен жасалатуғынлығын айтып, сөзбе сөз аўдарма жолы менен жасалған терминлерди, өзлескен терминлердің қатарына жатқарыў үлкен қәтелик» - деп көрсетеди [1,6].

Ол терминлерди қазақ тилине аўдарыўды аўдармаға, ал сөз жасалыў жолы менен усыл көз қарасынан сөз жасалыў ұсылына жатқарады. Мәселен: Музей – «мұражай» болып қазақ тилине аўдарылғаны менен, «μυσεϊον» деген грек сөзинен аўдарғанда «муза сарайы» деген мәнисти береді екен. Ал, «муза» әлемде «музыка» деген көркем өнер терминнің қысқарған түри. Сонда мәниси жағынан «музей» сөзинің аўдармасы бола алмайды. Себеби, қазақ тилиндеги тийкарғы түбири «мийрас» сөзи орыс тилинде «наследство» деген мәнини берсе, ал «жай» сөзинің тийкары түркий тиллериндеги, соның ишинде қазақ тилиндеги «садақ» сөзинің ескише атамасы. Сонлықтан, «мұражай» термини «музей» сөзинің эквиваленти бола алмайды. Мәселен, *археологиялық, антропологиялық, этнографиялық, геологиялық, биологиялық, техникалық, палентологиялық* деген терминлер тилимизге кирген илим тараўына сәйкес, өзлестирме терминлер қурамынан шығып, сөз жасалыў ұсыллары аркалы қазақ тилинде пайда болған терминлер қатарын толықтырды. Мысалы: «Мұражай» - Музей – тийкарғы бағдары бойынша бир неше топарға бөлинеди.

Тарийхый музей антропологиялық, этнографиялық, археологиялық т.б. Бундағы «тарийхый музей» тарийх терминине –ый қосымтасының жалғаныўы аркалы жасалса, ал қалғанлары -лық қосымтасының жалғаныўы аркалы *антропологиялық, этнографиялық, археологиялық* болып, термин жасалыў жолы менен қәлиплескен терминлер.

Лексикологияда бекемликте көбирек талап ететугын терминлер. Термин дегенимиз - өндиристін, илимнің, техниканың, көркем өнердің, мәдениеттің

раўажланыў нәтийжесинде пайда болған түсиниклерди билдиретугын арнаўлы сөзлер.

Мәселен, илимге байланыслы: *илимий изертлеў, билим, илим, билимлендириў мәкемеси*; Техникаға байланыслы: *компьютер, интернет, процессор, монитор*, Көркем өнерге байланыслы: *сүўретлеў өнери, көркем сүўретлеў, мүсинишилик, графика, әмелий санаат, көркем өнер, қол өнери, профессионал өнермент, өнер шеберлери, графика, сүўретиши, кәсиплик шеберлик*. Мәдениетқа байланыслы: *президент - мәмлекет басшысы, указ – қарар, резиденция – ақ сарай, экспозиция - көргизбе, независимость - ғәрезсизлик, демократия- әшкаралылық, заманағөй, түсиник, концепция, модернизация, мәдений орталық* т.б.

Қазақ тилине негизинде, терминлер орыс тилинен хәм орыс тили аркалы басқа тиллерден киреди. Соның нәтийжесинде қазақ тилинде бұрын болмаған «прикладное искусство» - «әмелий өнер», «выставка» - «көргизбе», «реставрация» – «қайта қәлпине келтириў», «лекция» – «сабақ», «комплекс - қурамалы», «состав-курам», «издание» – «басылым» т.б.сыяқлы сөзлер пайда болды. Мысалы: Әбилхан Қастеев – қазақтың атақлы *художниги, график-сүўретиши*, қазақ *сүўретлеў өнериниң* тийкарын салыўшылардың бири. Ол Москвадағы *көркем өнер* студияларында сабақ алды. Оның дәретпелери характер болмысын ашыўға деген талпынысы менен өзгешеленеди. Ол ел өмиринің әлўан тараўлы тиришилигине нәзер аўдарып, тарийхый-социаллық өзгерислерге художник интеллекті менен қарай баслайды. Оның дәретпелери талантлы художниктің өткен менен бүгинди шынлық пенен нағыслаган көркем шежиреси сыяқлы.

Бұл сүўретлеў өнери тараўында да бирқанша терминлердің қазақ тилине аўдарылғаны белгили болды. Мәселен, *сүўрет салыў, сүўрет салыўшы, график-сүўретиши, қазақ көркем өнери, көркем сүўрет студиясы, дана сүўретиши, талантлы сүўретиши* т.б. терминлер қазақ терминологиясының термин қорынан орын алды.

Ал, тилде бар сөзлер негизинде «өнер», «өндирис», «өнер кәсипі», «өнер тапқыш», «сөз өнери», «көркем өнер галереясы», «илимий излениў», «илим жолы», «билимлендириў мәкемеси», «спорт комплекси», «баслық», «баслық», «мәжилис», «мәжилис залы» т.б. усы тәриздеги терминлер аўдарма аркалы қазақ тилинде пайда болды. Усы сыяқлы терминлер рәсмий түрде қабылланғанлықтан, халық оларды бирдей, булжытпай қолланыўы керек.

Ертеректе, география – жағрапия, совет – кеңес, помещик – үй ийеси, философия – пәлсапа, партизан – аламан болып айтылатугын, ямаса бир терминди хәрким хәр түрли қоллана беретугын болған. Сондай әдет елге шекем жоқ емес, әсиресе терминлик мәни бар сөзлердің орысша-қазақша көрсетпелерин араластыра беретугынлар да көп. Мысалы: «Алтын адам» - Қазақстанның бренди. Ұялаят көлеминдеги бир мырза сәти түсип шет елге барады. Ұақыт таўып супермаркетке киреди. Шымкентлилер баяғыдай қымбат маркетлердің есигин сығалай бермейди. Елге келип, шет ел костюмын кийип жүриппен деп мақтанбай ма? Мырзаның шет елге бардым, қымбат костюм сатып алдым деп жүргени экспортқа шыққан Шымкент костюмы болып шығады [2,6].

Бұл мысаллардағы келтирилген бренд, чиновник, супермаркет, қымбат маркет, экспорт, импорт т.б. шет тилден кирген терминлерди қазақшаға аўдарыўға болатуғыны да, болмайтугыны да бар. Соңғыларды есапка алып, алымлардың пикирлерине де кулақ асыў керек сыяқлы.

Аўдарма тек оның мәнисин бузады. Оны түсиндириўдің орнына адамды шатастырады.

Мәселен, гейбир алымлар былай дейди: «Керекли шет ел сөзлери, көбинесе улыўма бирдей илимий-техникалық терминлер аўдарыўға келетуғын болса, шет тилинен кирген сөзлер керексиз де болар еди. Сондай сөзлерге *философия, институт, университет, академия, колледж, лицей, телеграф, телеком, шахта, интернет, компьютер, аудит, аудитор, офис*, т.б. сол сыяқлыларды мысал етиўге болады. Қазақ тилинде бурын ондай түсиниклер болмаса, оларға альтернатива болатуғын сөзлер қайдан болсын, - дейди. Сонлықтан, орыс тилинен алынған бундай атамалардың бизге хешқандай жатлығы жоқ екенін өмир көрсетип отыр. Өйткени, терминология қандай тараўда болса да, тек жаңа түсиниктиң пайда болыўы менен байланыслы раўажланып отырады [3:3].

Мысалы, «жазыўшы», «сўўретши» сөзлери қәнигелик ямаса кәсип болмағанда, бундай атама да болған жоқ. Кейин ондай жаңа түсиник пайда болған соң жаз, сўўрет т.б. сөзлерине –шы, –ши қосымтасын жалғаў арқалы жаңа сөзлер пайда болды. Мәселен: жазыўшы, сўўретши, үгит-нәсиятшы, тәрбияшы. Бул сөзлер Кеңес дәўиринде журналист – жазыўшы, художник – сўўретши, агитатор – үгит-нәсиятшы, воспитатель – тәрбияшы болып аўдарылғаны менен, хәзирги күнде де қазақша эквиваленти бола тура, оны елге шекем орыс сөзлери менен атайтуғынлар ушырасып турады.

Усындай тилде бар жергиликли сөзлерге қазақ тилинің қосымталарын жалғап, гейде гөнерген сөздің өзін жаңа мәниске айналдырып, сөз бенен сөзди бириктирип, аўдарма жасаған жаңа атамалар да көп. Мәселен, сўўретши, график-сўўретши, басқарма баслығы, көркем сўўрет, түп нуска, минез қулық, автопортрет, көркем шежире, сўўретши, диктор т.б. хәзирги дәўирде аўдарма арқалы жаңа мазмундағы сөзге айналды. Бирақ Кеңес дәўиринде пайда болғаны менен, қазақ тилинде бурын қолланылмаған сөзлер. Олар хәзирги дәўирде де аўдармасыз қолланылыўда. Ал, гейбир сөзлер аўдарма арқалы жаңа мазмундағы сөзге айналды. Мысалы, қазақта не бир санаат тараўлары, даўсыз талантлылар, классик жазыўшылар баршылық. Бирақ, барлығында бирдей ақыллылық, шексиз энциклопедиялық даналық, ең баслысы әўлийедей минез жетисе бермейди. Қарап отырсақ, көркем шығармалардан бөлек, тәбийий пән,

раўажланыў, мәмлекет иси, сиясат, демография, экономика, жәмийет хәм мәнәўият жәзийраларында Өбекең ишкериге кирмеген бирде-бир қалта қалмапты-аў! [4:8].

Бул мысаллардағы «санаат тараўлары», «классик жазыўшы», «ақыллылық», «энциклопедия», «даналық», «раўажланыў», «демография», «мәнәўият» т.б. Бундай жаңа атамалар да баспасөз бетинде сыналып, мәмлекетлик терминология комиссияның уйғарыўы менен әдебий тилдің нормасына айналып отыр. Терминлердің жасалыў жолларын хәм терминлердің хабар қуралларындағы қолланылыўының илимий-теориялық тийкарын жасаў бүгінги күнги гезек күттірмейтуғын актуаль мәселердің бири.

Қазақ тилиндеги терминлердің ғалаба хабар қуралларындағы қолланылыўын қарап шығыў. Мәселен, Екеўиниң де салмағы аўыр, екеўинде де ел намысы сынға түседі. Астана қаласы ҳәкимлигиниң Мәдениет, архив хәм хўжеттер басқармасы менен Қазақ миллий өнер университетиниң биргеликте шөлкемлестирген бул фестивальға 388 талабан қатнасса, алыс-жақын шет елдерден, түпकिри-түпкиринен келген талантлы жаслар қатнасты. Жыл сайын өтеуғын «Шабыт фестивалы» бәрхәма өзгерип туратуғын бирнеше атаманы жәрия етеди. Ал, ең көп қатнасыўшы жарысқа қатнасқан атама ретинде «сўўретлеў өнерин» атаўға болады. «Мүсин» хәм «Гөззаллық қолланбалы өнер» атлы еки блокқа бөлінген бул атамада 150 өнерпаз өз ара сынға түскен. Соның менен, бес күнге созылған таңлаўдың жуўмағына келетуғын болсақ, Қайрат Байбұсынов қазылық еткен. Айтқалий Жайымов басшылық еткен, Қанат Омарбаев төрешилик еткен [5:15].

Бул мысаллардағы «аўыр салмақ», «сынға түсиў», «хәкмлик», «архив», «хўжет», «басқарма», «миллий өнер», «талабан», «атама», «конкурс», «сўўретлеў өнери», мүсин», «Гөззаллық – қолланбалы өнер», «өнерпаз», «жарыс», «қазылық», «басшылық», «төрешилик» т.б. терминлери ғәрезсизлик жылларында тилимизде аўдарма арқалы пайда болған терминлер.

Жуўмақлап айтқанда, аўдармашылық бойынша тийкаргы еки мәселе шеңберинде талай терминлер аўдарылды. Қазақ алымларының алдындағы бул мәселе терминди қазақ тилинде елге аўдарма арқалы танытыў деп ойлаймыз.

Әдебиятлар

1. Исакова С. Ұлттық терминлердің қалыптасуы менен дамуы. – Алматы: «Ғылым», 2019.

2. Егемененді Қазақстан газеті. – Алматы: 2017, № 15.

3. Айтбаев Ө.А., Кәрібаева А.Ө. Сейдахмет Бердіқұлов және қазақ спорт терминологиясы. -Тараз: ТИГУ 2010, 160-б.

4. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы менен қалыптасуы. – Алматы: «Ғылым», 1988.

5. Арай газеті. –Тараз: 2017, № 25.

РЕЗЮМЕ. Мақалада терминларни лингвистик жиҳатан ўрганиш, шаклланиши тизимлаштириш ва таҳлил қилиш, замонавий қозоқ тилида атама яшашнинг самарали таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется исследование терминов в лингвистическом аспекте, систематизация и анализ формирования, эффективные методы и способы образования терминов в современном казахском языке.

SUMMARY. The article analyzes the study of terms in the linguistic aspect, systematization and analysis of formation, effective methods and methods of forming terms in the modern Kazakh language.

УДК 81'06

ИНТЕРНЕТ-ЛИНГВИСТИКА И ЯЗЫКИ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ ЭЛЕКТРОННЫЕ СРЕДСТВА КОММУНИКАЦИИ

Е.Т.Кененбаев – доктор философии по филологическим наукам

Чирчикский государственный педагогический университет

Таянч сўзлар: интернет, тилшунослик, алоқа, электрон оммавий ахборот воситалари, тиллар.

Ключевые слова: интернет, лингвистика, коммуникация, электронные средства, языки.

Key words: Internet, linguistics, communication, electronic media, languages.

Исследования в современном информационно-коммуникативном поле в настоящий момент включают в себя не только естественный язык и язык жестов, но и такие аудиовизуальные средства общения, как музыка, фотография и видео, ранее не имевшие возможности использования в письменных текстах. Учитывая

данный фактор, лингвисты в своих работах по данной теме смещают центр внимания в сторону языка как системы звуков и лексики. Эта система представлена в виде грамматических средств, отражающих смысл, получаемый в процессе коммуникации и, таким образом, служащих практическим инструментом общения в области человеческого взаимодействия.